

॥ इति अथर्वणोपनिषद्भाष्यः प्रारंभः ॥ ६९ ॥ १६९ ॥

Shri Akhavanopanishad
Akhyan

83
12

✓

९

॥ श्रिवेद्यासायनमः ॥ ॥ हरिः ॐ ॥ ॥ आनंदमजरं नियमजमक्षयमच्यु
तं ॥ अनंतशक्तिं सर्वज्ञं नमस्ये पुरुषोत्तमं ॥ ॥ मनोर्वैवस्य तस्यादावथ
र्वा ब्रह्मणो जनि ॥ मित्रम्यवरुणश्चाथो प्रहेति हेंतिरेव च ॥ ब्रह्मणः प्रथमे
कल्ये शिवः प्रथमजस्मृतः ॥ सनकाद्यास्तु वाराहे ब्रह्मा विष्णोः सुतो ग्राज
इति ब्रह्मांडे ॥ ॥ ऋगाद्या अपरा विद्यायदा विष्णोर्नवाचकाः ॥ ता एव परम
विद्यायदा विष्णोस्तुवाचका ॥ इति परमसंहितायां ॥ ॥ ऋभिर्होत्रेण शंसंतित
थो ह्यत्रे स्तवंतिये ॥ विष्णुमेव तथा तस्मै यजुर्भिरपि जुहति ॥ स्तवं याथर्वणे श्र्ये
नं सैतिहासपुराणकैः ॥ न विष्णुसदृशं किंचि परमं चापि मन्वते ॥ सर्वतमंतं ज

९

नंतं सैतिहासपुराणकैः ॥ वेदे रामेणे चैव पुराणे भारते तथा ॥ आदावंते च मध्ये च
विष्णुसर्वत्र गीयते ॥ एतदंते मध्ये च ब्रह्मैवोक्ता विज्ञानतां ॥ ऋगादिपंचधा
संस्थं शब्दप्रपद्येति ॥ यं वाकेषु नुवाकेषु निषत्सुपनिषत्सु च ॥ स्तवंतिसयक
मशांसयंसयेषु सामसु ॥ सर्ववेदायमदमामनंतितपांसि सर्वाणि च यददं
ति ॥ यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंतितते पदं ग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ वेदैश्च सर्वैरहमेव वे
द्यो वेदांतं रुद्धेदविदेव चाहमिह ॥ सदिभारते ॥ चतुर्दशमहाविद्यास्था
नानि वेदितव्यानि भवन्तीति च मूलश्रुतिः ॥ पचारात्रमगाद्याश्च सर्वमेकं
पुराभवत् ॥ मूलवेद इति ह्यारव्याकाले कृतयुगे तदा ॥ नैव सामादिनामनि

तद्वेदस्य चाभवन्। नैव चेंद्रादिनामानि विष्णोरन्यत्र कुत्रचित्। ब्रह्मरुद्रेन्द्रैर्वेद
 नामभिः प्रोच्यते हरिः॥ देवतात्वेन चेज्यः सब्रह्माद्यामनुनामकाः। वक्त्रेन पितृत्वे
 न कारित्वेनैव चादरात्॥ इज्यंते देवताः सर्वानेतु देवतैश्च चित्। अन्यन्यादिनस्तथा
 तु तस्मात्कार्तयुगाजनाः। प्राप्नुवंति हरितं च तस्माद्देवेन किंचन। पारावर्यहरेय
 स्मा दुष्टितास्तरगाननात्॥ ऋगाद्याः अनुव्याख्यातास्तस्मात्सर्वे हरियजेत्॥ त
 स्माद्ब्रह्मादयः सर्वे मनवो मानवास्तथा॥ यजंति सर्वे वेदे स्तं जानंति च विनिश्चया
 त्॥ अत्रोक्तः पंचरात्रेण ऋगाद्यैर्वर्धयंतं यजेत्॥ ऋगाद्यैरेव सैतैर्त्रैभिर्नैरियोजने
 रिः॥ दापरीयेर्जने विष्णुः पंचरात्रे स्तकेवलैः॥ कलौ तु नाममात्रेण पूज्यते भग
 वाद् हरिः॥ एको वेदः कृतस्त्यासीन्नेतायां स त्रिधा भवत्॥ स एव पंचधा जातो ह २

पारंप्राप्य वैयुगं॥ उत्सन्नः सकलिं प्राप्य वेदः प्रायेण सर्वशः॥ मुख्यो धर्मः कार्तयुगो व
 र्तितव्यः कलवपि॥ त्रेतादौ तदशक्त्या हि धर्मो न्यसंप्रवर्तितः॥ कृते भागवताः सर्वे वे
 दाश्च पुरास्तथा॥ त्रेतायां भिन्नविषयास्तत्रैविधतांगताः॥ तस्मादेकः सर्ववे
 दैर्ज्ञेयो विष्णुः सनातनः॥ पूज्यो यज्ञे सोपचारैर्ध्येयो वंद्यश्च सर्वदेयादिनारायणसं
 हितायां॥ वेदवादाश्चानुयुगं ह्रसंतीति हि न श्रुतिरिति भारते॥ वेदैश्च पंचरात्रै
 श्च भक्त्या यज्ञैस्तथैव च॥ दृश्यो हं नान्यथा दृश्यो वर्षकोटिशतैरपि तीवराहो
 व्यत्रापि तदेतत्सयं मंत्रेषु॥ कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्निद्यादिना कर्मविषयां
 परविद्यामुक्तायेनाक्षरं पुरुषं वेदसयं॥ प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामियारभ्या
 थर्वणानेव मंत्रान्परविद्यात्वेनाह॥ चतुर्वेदसंस्कारवतामेव वेदविद्यायामधिका

अथ वरणोप

निषिद्धाये ।

३३३३॥तेषांमेवैतां ब्रह्मविद्यां वेदेत ॥ शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णमिति ॥ शिरोव्रतमि
कपलक्षणेन ॥ स्ववेदव्रतयुक्तस्य सर्ववारवागता स्वपि ॥ अधिकारोऽस्ति विद्यासु
नो वेदव्रतिनः कचिदितिव्यासस्मृतौ ॥ एत ब्रह्मचतुर्मुखः ॥ तदेतत्सयं भगवान् ॥ त
त्कामाः कर्मा एवाचरथ तदा सापि परविद्या ॥ अन्यथा पूवा ह्येते दृढा ये ह्यरूपाः ॥ भ
गवद्विषयत्वेन कृत एषवः पुण्यं सुकृतो ब्रह्मलोकः परब्रह्मलोकाः ॥ निष्कामं शा
न प्रवर्तुनिवृतमिह चोच्यते ॥ निवृतं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येतिसनातनमिति हि वि
सस्मृतिः ॥ सय आत्मानमेव लोकमुपास्तेन हास्य कर्म क्षीयत इति श्रुतिः ॥ सहय
ज्ञा प्रजासृष्ट्वो यत्का एवं प्रवर्तितं ॥ चक्रं नानुवर्तयतीह यः ॥ आद्यायुरिन्द्रियारामौ
मोघं पार्थस जीवतीति च ॥ यांति मया जिनोऽपि ममिति च ॥ अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता

हि

३

च प्रभुरेव च ॥ न तु मामभिजानंति तत्त्वेना तश्च वंति ते ॥ इति च ॥ यस्मात्परतिरेव स्यादि
यत्कापि कुर्याद्विद्वांस्तथा सक्त इयेवोक्तत्वाच्च ॥ ये त्वे तदभ्यस्तयंतो नानुतिष्ठंति मेम
तं ॥ सर्वाज्ञानविमूढांस्तान्विधिनष्टानचेतस इति च ॥ लोके स्मिद्धिविधानिष्ठापुरा
प्रोक्ता मयानघेयत्तत्वाच्च ॥ नाश्रमांतरविशोधः ॥ त्रेतायां बहुधा संततानि ॥ कृते त्वेक
प्रकारेण संततानि ॥ अग्नियुगमादिभिर्यज्ञेस्सर्वदेवस्थितं हरिं ॥ यजंति तांश्च कारि
त्वाद्दुस्तस्मात्तथा यजत ॥ पृथक् पृथक् त्रेतायां यजंते देवतागणान् ॥ यथा कृते तथा प्रा
ज्ञास्त्रेतायां बहुधा तत इति पाद्वे ॥ यमिंद्रमाहर्वरुणां वैश्वदेवाणां यमाहर्यमित्रमाहर्यम
सयमाहः ॥ यो देवानां देवतमोजनित्रं वायोस्तस्मै सोममेभ्यो जुहोमि ॥ एवं वायो पित
रं विष्णुमेव यजंति देवैः सह ये कृते जनाः ॥ एवं त्रेतायां किंचिदन्ये पृथक् तानि द्वाविष्वाव

४

पर्यतेन चान्य इति ब्रह्मांडे ॥ विष्णुः सर्वभ्यः किंचिदुत्तमत्वं ज्ञानं त इमं लोक मां व्रंति ॥ सा
 म्यं हिनत्वं वा ज्ञानं तोही नतरं तमेवा विंशति ॥ देवेभ्यं उत्तमं विष्णुं राजवद्यस्तमन्य
 ते ॥ या जीस मातुष याति साम्यही नत्व वितमं इति च ॥ त्रैविद्या मा भियेतु तिष्ठेन्य देवता
 भक्ता स्तेपि मा मेव कौंतये यजंति ॥ अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरैव च ॥ यत्तत्त्वा द्वा
 न प्रवया जिनस्त्रैविद्याः ॥ अपरं त्वक्षरं यासा प्रकृतिर्जडरूपिका ॥ अक्षरे परमं श्रीस्त
 परतः परमक्षरं ॥ वासुदेवः परानंद इति त्रिविधमक्षरमिति च ॥ विष्णुचंगानां हिना मा
 निष्कवादी नितु सर्वशः ॥ क्रीडादिशक्तिरूपत्वा तज्ज्ञत्वाद न्यवस्तुष्विति च ॥ वासुदेवः पु
 मात्मा मपूर्णत्वात्स स्वयोषिति ॥ रमा याग भ्रमा दधात्य जास्तस्मात्प्रज्जिर इति च ॥
 सप्तविंशो वृतयः ॥ होमाः संबंधाः ॥ लोकाः गोलकाः ॥ गुहायां बुधौ ॥ लोपाः स्समान इ

४

निसृजात् ॥ एकैकालोपः ॥ प्रतिपुरुषं समसप्त ॥ भगवतः कर्म चेष्टा तपो ज्ञानं पै चैरा मृतं ब्र
 ह्माख्या पुरुषो भगवानेवा ॥ येषां चेष्टा भगवतो ॥ यश्च ज्ञानं परात्मनः ॥ तत्सर्वं भागवानेव ये
 च धर्मबलादय इति च ॥ स्वभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति श्रुतिः ॥ विज्ञानाद्ब्रह्मणो वा
 वं ॥ नाभिहृदादिह सतो भसियस्य पुंसो विज्ञानशक्तिरह मा समनंत शक्तिरिति भागवते ॥
 प्राणः प्रणयनाद्विष्णुर्वत्त्वाद्वा गुदीरितः ॥ मनो मंतत्वेन विष्णुं सर्वजीवनियामक इ
 ति शब्द निर्णये ॥ अमृतस्य मुक्तस्य सेतुः ॥ मुक्तोपस्थ व्यपदेशात् ॥ मुक्तानां परमा
 तिरियादेः ॥ हृदयस्थः सदा विष्णुबहुधा चैकधा भवत् ॥ चरति स्वेच्छये वांतः सर्वजीवा
 न्नियामय ॥ निति प्रवृत्ते ॥ परा अथ वरा यस्मात्स हि विष्णुः परावरः ॥ ब्रह्मांडमध्यगोनियं
 तपयेष रवौ स्थित इति च ॥ सूर्यादयस्तं न भासयंति ॥ इदं ब्रह्मैव विश्वं पूर्णं ॥ इदमेव वरि
 ष्टं सर्वतमं ॥ इदं शब्दानां बहुत्वात् ॥ ब्रह्मविषय एवेदं शब्दः ॥ स्यादुवत्सदा अतिननुस्वा

५५

प

५

निषिद्धा

देव ॥ तस्येदाहः पियलं स्वाद्वेत् नो न शयः पितरं न वेदेयः कानां स्वादु निषेधात् ॥
जीवाद्यमेव नाश्नाति भगवान् न तु नाश्नायेव ॥ तस्येदाहं पियलं स्वाद्वि क्तत्वात् ॥
स्वातंत्र्येणैव भोक्तृत्वा दुःशा भोगा अ सर्वदा ॥ अभोक्ता चैव भोक्ता च भगवान् विष्णु
रव्ययः ॥ इति तत्त्वसारे ॥ नास्ति शोष्य यतो न्यो हिततो नीशा हरेर्मतिः ॥ तया मुख
ति जीवस्तमन्यं ज्ञात्वा विमुच्यते ॥ जीवादन्यस्वतंत्रो यं यते तौ पुरुषोत्तम ॥ इति ब्रह्म
सारे ॥ पुण्यं चानिष्टं विधाय सयो हि भगवान् विष्णुः सद्गुणत्वात् प्रकीर्तितः ॥ असुर
स्तद्विरुद्धत्वादनृताः परिकीर्तिताः ॥ तस्य विष्णोर्निधानं तु वैकुण्ठो ल्लोक उतम इति
च ॥ सर्वगतत्वाद्दूरेतिकेच ॥ नान्येदेवै हरिं पश्येद्भानरूपेण वा युना ॥ ब्रह्मणा
परमज्ञानरूपेण हरिणा तथा ॥ प्रसन्नेनैव तं पश्येदन्ये नुज्ञाप्रदायिन इति च ॥

५

ए

षोडशकला शरीरो न भवतीति निष्कलः ॥ यदा पश्यः पश्यते रगमवर्णकर्तारमी पुरु
षं ब्रह्मलोकं ॥ आनंदरूपममृतं यद्विभाती क्तत्वात् ॥ स आत्मज्ञानको ब्रह्मणो धा
मप्राणवेद ॥ यत्र विश्वं पूर्णं ब्रह्म निहितं ॥ प्रधानं धाम विष्णोः स्त प्राणा एव प्रकीर्तितं ॥
उपायैर्ये विजानीयाः प्राणस्थं परमेश्वरं ॥ तस्माद्गुणे हरिर्नियमा विष्टो भवति ध्रुवं ॥
नियं प्राणस्थितस्यैव विष्णोरावेश एव हि ॥ प्राणद्वारेण यद्भानं दीपनं ज्ञानिनः सदा ॥
स निधानं यथा प्राप्ताः पिशाचाः पुरुषेषु पि ॥ तत्र स्थित्वा पि भुञ्जंत आविशेयुः पुन
श्यते ॥ मंत्रादिभिस्तथा विष्णुं सदा प्रीत्यै स्थितोऽपि सन् ॥ ज्ञानदीप्त्या दिवं कुर्या
द्भानिनः पुनरेव विति ॥ एतच्छुक्रं प्रयन्यदतिवर्तते ॥ सर्वतीर्त्वा हरिं शुक्रं प्रतिवृत्ति
र्भवेत्पुनः ॥ ज्ञानिनसा हि मुक्तिर्यात नैवासेति कश्चनेति महावाराहे ॥ सर्वतो देहा
दे मुक्ता सतं सर्वगं भगवंतं प्राप्य तमेवापियंति ॥ देहादे सर्वतो मुक्ता सर्वगं पुरुषोत्तमं ॥

प्राप्यतस्मिन्प्रविश्याथ मोदंते तं बहिस्तथेति च ॥ तत्स्थलोकेषु स्थित्वा परांतकाले
परिमुच्यंति ॥ अविरोधस्यैश्वर्यादृश्यमेकदेशस्थितिस्तथा ॥ एकीभावस्त्रिधा
प्रोक्तो नैकीभावस्वरूपयोः ॥ कुतो भूतस्य भवतं स्वरूपस्यैक्यमेव हि ॥ अतो नदीनां
जीवानां विरुद्धानां नृणां मपि ॥ अविनाशरिणा चैव तथैव च नरांतरैः ॥ एकीभावस्त
संश्लेषो विरोधस्य च वर्जनं ॥ स्वरूपैक्यं कुतस्तेषां नियं भिन्नस्वरूपिणां ॥ हरेरपि स्य
रूपाणां मेकीभावा यदोच्यते ॥ संश्लेष एव विदुषां स्वरूपैक्यस्य नो भवइति ॥ गतां
मुक्ताः ॥ प्राणादिपंचदशकलारूपां देवान् ॥ अन्ये च देवां सर्वेऽपि प्रतिदेवतासु देवं
ता प्रतिबिंबं भूता तु प्र ॥ सुप्रतिप्रति स्थिताः कर्माणि विज्ञानमयो जीवश्च परा मा
त्मनि प्रविशंति ॥ प्रतिबिंबो हरेः प्राणस्तस्य चान्या कलाः क्रमात् ॥ कलानां देवता
अन्या देवतानां नरा अपि ॥ तस्मात्सर्वेषु मुक्तेषु नरेष्वपि नित्यात्मकाः ॥ तिष्ठंति नान्त्र

संदेहः परमात्मनि चारिखिला इति मुक्तविवेके ॥ कलाभ्यश्चान्यदेवेभ्यः कर्मप्रयवरं
यतः ॥ कलाभ्यः पृथगुक्तं तत्पुष्करः कर्मचोच्यते इति च ॥ अन्यथा गता भविष्यंती यथा
हारो दोषः ॥ न च मूलरूपाणि प्रतिदेवता इत्युच्यंते देवानां ॥ प्रतिरूपशब्दवत्प्रति
देवताशब्दः ॥ विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणभूतानि संप्रतिष्ठंति यत्र ॥ इमाः षोड
श कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्या स्तंगच्छतीति ॥ यथा सौम्यो मांसमुद्रायणा इ
ति नदीदृष्टांतपूर्वकं पुरुषप्राप्तिकथनाच्च मुक्तां देवता एवोच्यते ॥ स प्राणमसृजते स
देवपुरुषो भगवान् ॥ अगम्य नामरूपत्वादमुक्तैर्मुक्तिगानराः ॥ विहीननामरूपा
स्तु न तु तद्रहितत्वं तः ॥ अशरीरो यथा वायुं सामान्यागम्य देहतः ॥ एवं नयः स समु
द्रस्थो सामान्यागम्य रूपत इति च ॥ स्वकीयमुदकं नय समुद्रे नैव जानते ॥ वायुस्तु

७

तस्य ग्राह्यमेवेकत्वा प्रवर्षतीति च ॥ विमुक्त इयमुक्त इयर्थः ॥ विप्रिय इति वत् ॥ अवि
हायेति च ॥ अनंतं वैनामेति श्रुतिः ॥ परब्रह्म विदित्वा तु बंहित स्यात्स्व योग्यतः ॥ ना
योग्यं किंचिदा मोति कुत एव हे गुणानिति च ॥ ब्रह्म बंहितत्वे स्याज्जीवानां न परात्मना ॥
अस्वतंत्रस्य जीवस्य कुतो नियस्वतंत्रतेति च ॥ स्कंदे ॥ यत्रामृतः पुरुषो ह्यव्यया
त्मा ॥ यत्र तत्सयस्य परमं निधानं ॥ अमृतः स्येष सेतुः ॥ शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ब्रह्म
तद्भक्ष्यमुच्यते ॥ निरंजनः परमं साम्यमुपैतीत्यादीनामुक्तस्य सर्वत्र भगवत्सैकाशा
द्भेदस्यैवोक्तत्वाच्च ॥ मुक्तोपस्य व्यपदेशात् ॥ जगद्ध्यापारवर्जं ॥ प्रकरणादसं
निहितत्वाच्चेयादिना भगवतापि सर्वत्र भेदस्यैव सूचितत्वात् ॥ न ते महिम्नम
न्वश्रुवन्ति ॥ सोऽश्नते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता ॥ ब्रह्मेशानादिभिर्दे

७

वैर्यप्राप्तुं नैव शक्यते ॥ तद्यत्स्वभावः कैवल्यं स्वभवान् केवलो हर इत्यादेश्च ॥ मु
क्तेभ्योऽपि मनुष्येभ्यो देवा एव गुणाधिकाः ॥ तेभ्यो वायुस्ततो विष्णुः परिपूर्णगुणः
सदा ॥ यत्वेतदन्यथा विक्रमे हियां यधरंतमः ॥ यत्वेतदेव ज्ञानं तिते हियां ति परं
हरिमिति च ॥ देवानां संततो ज्ञाताः प्रायशो ज्ञानिनः कृते ॥ बलवर्धेतु तश्चान्ये
यस्माद्ब्रह्मविदुः सुराः ॥ न संततो ब्रह्मविदो नराणां ज्ञानिनामपि ॥ प्रायशस्य सुराणां च
नियमो यं कृते युगे ॥ तस्मात्स भगवान्बिबुर्देयः सर्वोत्तमोत्तमः ॥ सदा सर्वगुरोः पूर्ण
यो नंतः पुरुषोत्तम इति च ॥ ६१ ॥ ॥ प्रियतां भगवान्महं प्रेष्टुं प्रेष्टुं तमः सदा ॥ मम
नियं न मा म्ये नं परमोदारसद्गुणं ॥ ६२ ॥ ॥ इति श्रीमदानंदतिर्थ भगवत्पादाचार्य
विरचिते श्रीमदार्थवणोपनिषद्भाष्यं समाप्तं ॥ ६३ ॥ श्रीहरीचरणार्पणमस्तु ॥ ६४ ॥

अथर्वणोप

निषिद्धा

+

83

12

॥ इति अथर्वणोपनिषद्वाक्यसमाप्तः ॥ ५१ ॥ ५१ ॥

+

5